

Het Hermanus ter Hart-orgel (1858) in de Buiksloterkerk

TEKST: PETER OUWERKERK FOTO'S: GERCO SCHAAP

Het historische dijkdorpje Buiksloot, inmiddels ingelijfd bij Amsterdam, is een verrassend idyllische oase in het verder met functionele nieuwbouw volgebouwde grootstedelijke Amsterdam-Noord. Op het eerste gezicht stelt het wijkje nauwelijks iets voor. Een rijtje historische dijkwoningen, en een wandelpad van de dijk naar een klein kerkje en kerkhofje, gelegen midden in een grasveld.

Waterland, het tot Hoorn en Medemblik uitgestrekte gebied ten noorden van het IJ, bevat vele dorpjes die de moeite van het bezoeken waard zijn, en ook Buiksloot en haar kerkje blijken een boeiende geschiedenis te hebben. Zo rustig en ingedommeld als het er nu uitziet, zo economisch bloeiend was het ten tijde van de Gouden Eeuw. Dat had alles te maken met de ligging aan de Zuiderzee.

Het ontginningsdorp Buiksloot wordt voor het eerst genoemd in 1275. Het dorp lag langs het riviertje de Nieuwe Gouw. De bewoners leefden van de rogge- en gersteelt, aangevuld met het houden van schapen en geiten. Ook jacht en visserij waren belangrijke bronnen van inkomsten.

Het veenland werd ontgonnen door het graven van slootjes. Vanwege de hierdoor veroorzaakte gronddaling ontstond Waterland. Rond 1500 werd de grond dan ook te nat voor akkerbouw. Men concentreerde zich nu op veeteelt terwijl, vanwege de strategische ligging aan het IJ en de Zuiderzee, ook handel en scheepvaart belangrijker werd.

Slechts door één dijk werd het dorp beschermd tegen het water van het IJ en de Zuiderzee. Deze dijk brak regelmatig door. Waarschijnlijk heeft Buiksloot, net als Nieuwendam en Kadoelen, oorspronkelijk een flink stuk zuidelijker in het huidige IJ gelegen. Tijdens twee grote doorbraken in de 15e eeuw is een stuk dorp – waarschijnlijk met kerk en al – in het water verdwenen. Hoewel het zeewater tegenwoordig ver te zoeken is, is Buiksloot vanaf de 15^e eeuw tot heden een officieel dijkdorp.

In de 16^e eeuw draait de Buiksloter economie vooral om handel en scheepvaart. In de Tachtigjarige Oorlog speelden zich grote zeeslagen op de Zuiderzee en het IJ af. Aanvankelijk leverde dit de Buiksloters veel werk op, bijvoorbeeld met het verrichten van reparatiewerkzaamheden aan oorlogsschepen. Een blokkade van het IJ, aangelegd door de Geuzen, betekende echter een voorlopig einde van de werkgelegenheid van de Waterlandse bevolking.

Pas in de 17^e eeuw keerde de werkgelegenheid weer terug. Zeeschippers betrokken hun bemanning uit de Boven-

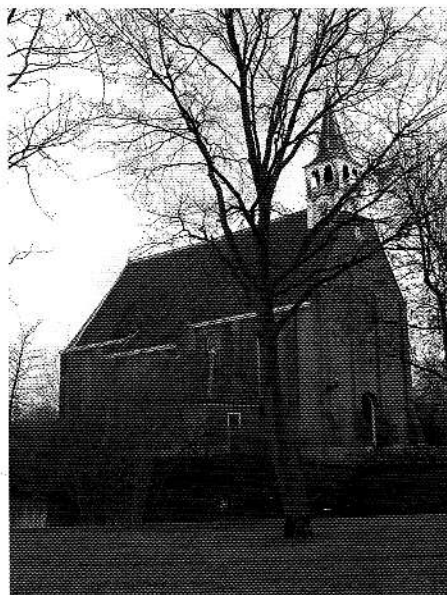
Amsterdamse dorpen, en de meeste Buiksloters raakten betrokken bij de scheepvaart. Uit de grafzerken in de kerk blijkt dat veel vermogende zeevarenden hun laatste dagen in Buiksloot doorbrachten. De met scheepvaart vergaarde rijkdom zou later leiden tot de bouw van het orgel in de Buiksloterkerk.

DE KERK

In 1517 is er voor het eerst sprake van een kerk in Buiksloot. Deze rooms-katholieke kapel verving waarschijnlijk een eerder kerkje dat tijdens een dijkdoorbraak in het IJ was verdwenen. Het nieuwe gebouw, gewijd aan de heilige Cornelis, werd nu veilig achter een dijk en op een terp gebouwd. Al rond 1560, veel eerder dan in Amsterdam (1579), werd in Buiksloot de 'nye leer' verspreid. Hagenpredikers kwamen naar Buiksloot, net als naar andere dorpen rond de stad, om van daaruit Amsterdam te kunnen 'veroveren' met de calvinistische leer. Reeds in 1589 deelde het dorp met Landsmeer een predikant, en vanaf 1658 had Buiksloot een eigen prediker. Het huidige kerkgebouw stamt in oorsprong uit 1609 en was gebouwd op dezelfde plaats als, en wellicht op de fundamenten van, de Sint-Corneliskapel. De volgende drie eeuwen bleef Buiksloot een overwegend protestants dorp.

Toen in 1660 het dorp een octrooi kreeg voor de door- en overvaart van Amsterdam naar de dorpen Purmerend, IJhoorn, Edam en Monnickendam, kwam Buiksloot economisch tot grote bloei. De bevolking groeide en een uitbreiding van de kerk werd noodzakelijk. In 1710 kreeg de kerk haar huidige uiterlijk, met twee 'schijntransepten' aan de noord- en zuidkant. Ook de aangebrachte 'Frans-elegante' kenmerken (hoge ramen, een hoge lege westmuur) stamt uit deze tijd.

De Buiksloterkerk.

De aanwezigheid van diverse grafzerken uit de 17^e eeuw (de oudste stamt uit 1638) in de kerkruimte toont aan dat het slechts ging om uitbreiding, en dat het oude gebouw zelf tamelijk ongemoeid werd gelaten. Er is nog kerkmeubilair aanwezig van voor de uitbreiding van 1710. De fraaie eikenhouten preekstoel dateert uit 1650, terwijl een kerkbank, met lessenaar voor de voorzanger, en een sierlijk gesneden doophek zijn vervaardigd in 1702.

HET ORGEL

In 1858 kreeg Hermanus ter Hart de opdracht in de Buiksloterkerk een orgel te plaatsen. Deze bouwer, leerling van orgelbouwer Hermanus Knipscheer, bouwde vooral secretaire-orgels, bedoeld voor de huiskamers van welgestelde burgers. Zijn eerste huisorgel maakte hij in 1848. Dit instrument is, na diverse omzwervingen, weer in particulier bezit in Amsterdam. Zijn laatst bekende instrument is een secretaireorgel uit 1878, dat sinds enige tijd in Barneveld staat. In de Oud-Katholieke kerk te Enkhuizen staat sinds 1965 een Ter Hart-secretaireorgel uit 1851. Wanneer Ter Hart een kerkorgel maakte, werd hij geassisteerd door de Amsterdamse piano- en harmoniumhandelaar Martinus de Roos, gevestigd op de Leidsegracht. In 1851 hielp deze al bij het plaatsen van een orgel

in Ter Aar, en ook in 1858 hielp hij mee bij de bouw van het orgel in de Buiksloterkerk. Voor het orgel werd in de kerk een houten oksaal aangebracht, waarmee het koor werd afgesloten. Het hier bovenop geplaatste orgel werd op 9 mei 1858 feestelijk in gebruik genomen.

Wat het uiterlijk betreft is het orgel in de Hervormde Buiksloterkerk in Amsterdam-Noord niet uniek. Op steenworpafstand, in De Ark, staat het tweede – kleinere – kerkorgel van Ter Hart, twee jaar later gebouwd dan het Buiksloter orgel. Het uiterlijk van beide instrumenten is gebaseerd op het Jonathan Bätz-orgel uit 1843 in de Amstelkerk aan het Amstelveld in Amsterdam. Qua ornamentiek heeft Ter Hart er zelfs nog een schepje bovenop gedaan, waarschijnlijk mogelijk gemaakt door de schenker van het orgel, de gepensioneerde scheepsarts Theodorus Halberstadt. Het uiterlijk van het Amstelkerkorgel, en dus ook van de beide instrumenten van Ter Hart, stamt af van het rugwerk van het monumentale instrument van Jonathan Bätz (1831) in de Domkerk te Utrecht. Dit was één van de eerste orgels waarbij het front werd ontworpen door een architect, en niet door de orgelmaker zelf. Het gevolg daarvan is onder meer dat je aan het uiterlijk van het instrument niet kunt zien hoeveel manualen het orgel heeft.

Uit onderzoek is gebleken dat Ter Hart voor een groot deel van het orgel gebruik heeft gemaakt van toegeleverde of gebruikte onderdelen. In ieder geval is het pijpwerk bij een leverancier verkregen, waarbij wordt gedacht aan Ibach. De klavieren lijken gebruikte exemplaren te zijn, vrijwel zeker afkomstig van zijn leermeester Knipscheer.

De eerste 108 jaar van haar bestaan heeft het instrument aan de oostkant van de kerkruimte gestaan, boven op een afsluiting van het koor. Deze afsluiting hield overigens ook het halfmanshoge Noormannenpoortje uit het zicht, een nog uit de roomse tijd stammende alternatieve vluchtroute naar het kerkhof. Deze diende offici-

De schenker wordt vermeld op de lijst onder het orgel.

ciel om de door de hoofdingang binnenstormende Noormannen te kunnen ontvluchten, maar diende volgens overlevering vooral om bij begrafenissen op het kerkhof de duivel te kunnen misleiden. Pas in 1966 is het instrument verhuisd naar het balkon aan de westzijde van de kerk en werd het oksaal verwijderd. De schenking van Halberstadt, in fraaie letters vermeld op de lijst onder het orgel, kende één voorwaarde: de kerkvoogdij verplichtte zich ten bedrage van tenminste f150 per jaar een goede organist en dito orgeltrapper te contracteren. Onder meer om deze afspraak gestand te kunnen doen is bij de laatste restauratie, naast het plaatsen van een nieuwe windmotor,

ook de oorspronkelijke trapinstallatie weer in ere hersteld. Overigens moest deze orgeltrapper, volgens zijn contract met de kerkvoogdij, ook het witwerk in de kerk bijhouden. Archivalia over de keuze van Ter Hart als orgelmaker is helaas zoekgeraakt. Wellicht was het een relatie van de schenker van het orgel.

LATERE WERKZAAMHEDEN

Er vonden later allerlei werkzaamheden aan het orgel plaats. In 1906 werd de orgelmaker Steenkuyf om zijn mening over de klank van het orgel gevraagd. Hij uitte vooral kritiek op de klank van de tongwerken ("erg mager") en de Viool ("de Viool is geen Viool, zit hoegenaamd geen strijk in", zo schreef hij in een onge-dateerde brief). Hij kreeg overigens

geen restauratieopdracht.

In deze jaren werd het orgel jaarlijks onderhouden door de orgelbouwer A.M.T. van Ingen. Toen deze in de late zomer van 1910 nietsvermoedend voor een stembeurt het orgel bezocht, bleek tot zijn verbijstering dat inmiddels de knoppen van drie registers waren vastgetimmerd en het pijpwerk van deze registers was verdwenen. De kerkvoogdij was, zonder zijn medeweten, al sinds maart van dat jaar met een andere orgelbouwer in overleg over restauratie van het orgel. Op 22 september van datzelfde jaar ontvingen de kerkvoogden een brief van Van Ingen waarvan de toonzetting en inhoud zich laat raden. Hij eiste doorbetaald te worden tot 1916, een totaalbedrag van maar liefst f175,00

...

Tussen 31 oktober en 11 december 1910 werkte J. de Koff aan het instrument. Ook deze restauratie was mogelijk gemaakt door een schenking. Op de onderste lijst onder het orgelfront staat de gever H.C. Levering vermeld, met als datering "December 1910". Bij de laatste restauratie zijn in het orgel nog resten krantenpapier uit deze tijd teruggevonden.

De Koff repareerde de orgelpijpen in het front en voorzag deze van een laag aluminiumverf en vernis. Ook vernieuwde hij de Trompet 8 vt. van het hoofdwerk en verving twee registers op het bovenwerk – dit waren de drie vastgetimmerde registerknoppen die Van Ingen had aangetroffen. Voor de oorspronkelijke Gemshoorn 2 vt. keerde een Salicet 8 vt. terug, terwijl de Vox Humana 8 vt. van het bovenwerk werd vervangen door een Hautbois 8 vt. Verder veranderde hij relatief weinig aan de technische aanleg van het orgel. Wat klank betreft zal hij echter wel degelijk een stempel op het instrument hebben gedrukt.

Krantenknipsels uit 1909, gevonden in de boorden van de Bourdon 16 v. waarschijnlijk gebruikt door J. de Koff tijdens de restauratie van het orgel in 1910.

Bij de laatste restauratie werden in het orgel resten krantenpapier uit begin 20ste eeuw teruggevonden.

Een voor het orgel bepaald ongelukkig jaar brak aan in 1966. P.C. Bik te Leiden kreeg opdracht het orgel te restaureren. Helaas werd het tot dan toe nog redelijk goed behouden instrument drastisch gewijzigd. Behalve dat het instrument naar de andere

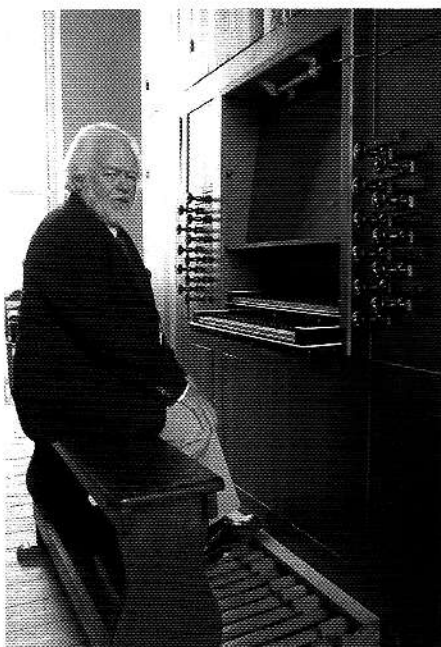
kant van de kerk werd verplaatst, werd het front vernieuwd en werden de drie oorspronkelijke blaasbalgen vervangen door één moderne 'schwim-merbalg' met reguleur. De windkanalen werden aangepast aan de nieuwe plaats van het orgel.

Vervolgens werd de Bourdon 16 vt. van het hoofdwerk elektro-pneumatisch bespeelbaar gemaakt op het pedaal als zowel Subbas 16 vt., Bourdon 8 vt. en Gedekt 4 vt. Hiervoor maakte Bik een elektrisch unitpedaal, en werden twee windladen met pijpen aangebracht ter weerszijden van de klaviatuur. Het pedaal kreeg ook een zelfstandige Octaaf 8 vt. De grootste 14 pijpen van dit nieuwe pedaalregister plaatste hij in de, oorspronkelijk niet sprekende, zijtoren van het front. De Hautbois 8 vt. van De Koff werd vervangen door een Dulciaan 8 vt., de Salicet verving hij door een Gemshoorn 2 vt. Op de plaats van de Bourdon 16 vt. discant kwam een Mixtuur disc. als aanvulling op de Mixtuur/ Cornet van Ter Hart.

Hoewel het orgel door het zelfstandige pedaal wat meer mogelijkheden had gekregen, was de balans in het instrument volledig zoekgeraakt. Door de jaren heen functioneerde het daarom steeds slechter, tot enkele jaren geleden het instrument praktisch onbruikbaar werd.

RESTAURATIE-FLENTROP

In 2002 kreeg de Zaanse orgelbouwer Flentrop BV de opdracht tot restauratie van het orgel. De in 2003 en 2004 uitgevoerde werkzaamheden behelsden enerzijds het technisch herstel van het orgel, terwijl anderzijds werd gestreefd naar een grotere reconstructie van het concept van Ter Hart. De Subbas 16 vt. werd weer een Bourdon 16 vt. op het hoofdwerk en de unitladen werden verwijderd. Er kwam een nieuw pedaalklavier naar voorbeeld van het Bätz-pedaalklavier in de Amstelkerk, omdat een Ter Hart-voorbeeld niet meer bestaat. De Mixtuur disc. werd verwijderd. Het bleek dat Bik de Ter Hart-registerplaatjes aan de achterkant had gebruikt, dus deze hoefden alleen maar weer omgedraaid te worden.

Kees Verkerk, opgegroeid in Buiksloot en een van de vaste bespelers van het orgel.

In plaats van de problematische windvoorziening van Bik werden twee nieuwe spaanbalgen achter het orgel geplaatst, welke, zoals gezegd, ook met de voeten getreden kunnen worden. Omdat het orgel op een vloer staat die meteen op een balklaag ligt, is een deel van het hoofdkanaal bij het binnenkomen van de kerk zichtbaar in het portaal onder het orgel. De Trompet 8 vt. van De Koff werd vervangen door een nieuw exemplaar dat beter past bij de oude registers van Ter Hart. De Gemshoorn 2 vt. en Dulciaan 8 vt. van Bik werden weliswaar behouden maar opnieuw geïntoneerd. Ook het front kreeg weer zijn oorspronkelijke indeling. De frontpijpen zijn nieuw gemaakt. Op 24 januari jongstleden werd het orgel, met een bespeling door de bij deze restauratie als adviseur betrokken Wim Diepenhorst, in gebruik genomen.

Het herboren orgel in de Buiksloterkerk is, in haar huidige technisch perfecte conditie, een uniek instrument. Omdat Ter Hart voornamelijk secretaireorgels bouwde, waarbij de klank tot in de kleinste details moest worden verzorgd, is ook bij dit kerkorgel een grote mate van verfijning aanwezig. Waar bij tijdgenoten Bätz en met name Witte een zekere Hollandse nuchtheid in de klank aanwezig is, valt de

klank van het Buiksloterorgel op door de bijna kamer muzikale galante finesse. Jan Balentijn, de intonateur bij de restauratie, verdient een compliment: hij is erin geslaagd deze aspecten optimaal naar voren te laten komen.

De Stichting Buiksloterkerk ziet het belang van het instrument in en heeft twee orgelmentoren aangetrokken die zullen zorgen voor de technische staat van het orgel op langere termijn. Deze mentoren hebben ook opdracht gekregen het instrument zo vaak mogelijk tot klinken te laten komen. In 2004, direct na de ingebruikname, is in de Buiksloterkerk gestart met een klassieke muziek-concertserie, waarin het orgel een prominente plaats heeft.

Amsterdam-Buiksloot, Buiksloterkerk

Bouwer: H. ter Hart, 1858

Restauratie: Flentrop Orgelbouw, 2003-2004

Dispositie:

Hoofdwerk

Bourdon	16 vt.
Prestant	8 vt.
Holpijp	8 vt.
Octaaf	4 vt.
Quint	3 vt.
Octaaf	2 vt.
Mixtuur bas	3 st.
Cornet disc.	4 st.
Trompet	8 vt.

Bovenwerk

Holpijp	8 vt.
Viol di Gamba	8 vt.
Prestant	4 vt.
Fluit	4 vt.
Gemshoorn	2 vt.
Dulciaan	8 vt.

Aangehangen pedaal

Manuaalkoppel

BRONNEN

Ds. A.I. Krop, *Rondom de Buiksloterkerk*. Amsterdam, 1994.

Restauratierapport van drs. W. Diepenhorst, adviseur bij de restauratie. *Het Historische Orgel in Nederland* deel 8. Amsterdam, 2003.

